

ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ У ЗВИНУВАЧУВАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ ОЦІНКИ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН

Почуття провини, інтернальність у сфері невдач, психологічне тяжіння до бідності та вербальну агресію розглянуто в контексті оцінювання відносин українців із сусідніми народами. Опитано 1356 студентів із різних вишів та регіонів України. Почуття провини виявилось найбільш чутливим до оцінки міжетнічних відносин. Залежно від контексту оцінювання воно може спонукати або до звинувачення власної етнічної спільноти, або до звинувачень на адресу інших етнічних груп, або до уникання прямих звинувачень та вибору нейтральних оцінок.

Ключові слова: почуття провини, інтернальність у сфері невдач, психологічне тяжіння до бідності, вербальна агресія, оцінка міжетнічних відносин, екстрапунітивні оцінки, інтропунітивні оцінки, імпунітивні оцінки.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Притаманна сучасному українському суспільству політична поляризація актуалізовує звинувачувальний контекст відносин між великими групами населення, які мають різні, аж до протилежних, політичні цінності та ідеологічні переконання. У такому контексті істотно увиразнюється значення почуття провини як неявного, але вельми впливового чинника, що зумовлює ставлення громадян до ін- та автгруп, їхнє сприймання й оцінку соціально-політичних авто- і гетеростереотипів.

Дослідження відповідних явищ має лише невелику наукову традицію в українській соціальній психології. Відносно більшої ваги набуло вивчення аналогічних почуттів, оцінок, ставлень у сфері міжетнічної взаємодії, зокрема відносин українців із сусідніми народами. Численні історичні факти разом із подіями сьогодення різною мірою стають об'єктом громадської уваги і викликають соціально-психологічний резонанс, який певним чином визначає стан і тенденції розвитку масової свідомості та поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні міжетнічні відносини стають об'єктом соціально-психологічного інтересу як сфера потенційних або реальних етнічних суперечностей. Н. Семенів наголошує на значенні ідентичності, визнання якої є доконечною умовою успішного розв'язання етнічних конфліктів. Застосування такого принципу вимагає, зокрема, розуміння природи етнічності та культури як соціальних і соціально-психологічних феноменів [6].

Характер міжетнічних відносин може коливатися між полюсами крайньої ворожості і вираженої доброзичливості. В. Євтух описує структуру

міжетнічного конфлікту в діапазоні від етнічного дистанціювання через неприязнь, ворожість, напруження і конфронтацію аж до етнічного антагонізму [3]. Можливе напруження має на увазі Н. Підбережник, говорячи про відносини між етнічною більшістю і меншинами. Проте, зазначає вона, науковці виділяють також посередні стани відносин, коли вони не є ворожими, а можуть бути індіферентними і забезпечують міжетнічну співпрацю з огляду на потреби [5].

Розкриваючи зміст негативних етнічних стереотипів, М. Ларченко пише про значення звинувачень. Зокрема, йдеться про формування стійкого уявлення, що одні етноси є потенційно «більш злочинними», ніж інші. За активного сприяння ЗМІ фактично відбувається своєрідне «навішування ярликів». Згодом у постійно звинувачуваної етнічної групи може виникнути бажання підтверджувати негативні стереотипи, коли вона сприймає навколишній соціум як агресивне, вороже середовище, у якому потрібно виживати [4].

Міжетнічні звинувачення звичайно мають сильне емоційне насичення, їх не можна просто знехтувати. Навпаки, будучи проігнорованими, вони набувають ще більшої дражливості і забарвлюють простір міжетнічної взаємодії негативними конотаціями. Тому зі звинуваченнями, які було висловлено і які стали частиною громадської думки, потрібно наполегливо і водночас обачно працювати. Прикладом такого підходу може бути дослідження психологічних особливостей проявів ксенофобії в студентів, у якому І. Борейчук застосувала аналіз звинувачувального міжетнічного контексту соціально-психологічного тренінгу розвитку толерантності в студентському середовищі [1].

Водночас самі по собі міжетнічні звинувачення не мають самодостатнього змісту. Вони є тісно вплетеними в більш загальний контекст відносин, який поєднує і минуле, і теперішнє. О. Стяжкіна заперечує схему лінійного протистояння в метанаративах трагічного минулого. До концепту жертв війни вона пропонує додати більш широкий контекст розуміння провини – не тільки «чужих», а й «своїх», що є очевидним із погляду пам'яті, «дрібного повсякдення» і мінливих ситуативностей. Націленість на подальше співжиття означає вищий рівень рефлексії як можливість жити завтра, дивитися в очі своїм і чужим. Негативні образи минулого можуть стати підґрунтям перетворення «уявної спільноти», «уявного простору», «уявної героїки» на роботу з виявлення більш реалістичних, прагматичних підходів для опису й аналізу життя людей [8].

Характеризуючи формування міжетнічної толерантності студентів у навчальній діяльності, Н. Сергієнко і А. Дудолад підкреслюють значення рефлексії та здатності заходити в діалог із представниками інших етнічних груп як складових ефективної міжетнічної комунікації [7]. І толерантність, і рефлексування, і діалогування неможливі без достатнього рівня індивідуального і колективного самоаналізу, у межах якого має відбуватися визнання власних провин та в міру відсторонене від емоційних крайнощів оцінювання «своїх» і «чужих».

Мета статті полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження, спрямованого на актуалізацію звинувачувального контексту оцінки відносин українців із сусідніми народами, та виявленні місця в цьому процесі почуття провини порівняно з низкою інших психологічних рис.

Виклад основного матеріалу дослідження. У квітні – травні 2020 р. в режимі онлайн було опитано 1356 студентів (середній вік 19,9 року, особи жіночої статі становили 81,4 %) 25 вишів із 19 міст України. Відповідно до історично-ментальної специфіки вибірку було розподілено по 4 регіонах: Київ – три виші (24 % респондентів); Центр – сім (25,7 %); Захід – сім (22,6 %); Схід – вісім (27,7 %)*.

* Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний університет культури і мистецтв, Академія мистецтв імені Павла Чубинського; Центр: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький), Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігівський національний технологічний університет; Захід: Волинський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк), Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія

Анкету було розроблено в трьох варіантах.

Першу частину в усіх варіантах становили 25 пунктів нашого власного питальника «Психологічне тяжіння до бідності» [2], доповнені трьома індикаторами інтернальності у сфері невдач із методики на діагностику парціальних позицій інтернальності-екстернальності особи Бажина, Голинкіної та Еткінда і по чотири індикатори вербальної агресії та почуття провини з методики самооцінювання форм агресивної поведінки – модифікованого варіанта методики Басса – Даркі [9, с. 14–16, 387–388]. Респонденти висловлювали свою згоду або незгоду зі змістом пропонованих висловів, відповідаючи «так» (2 бали) або «ні» (1 бал).

Тяжіння до бідності має універсальний характер і зумовлює загальну позицію особи в системі пояснення причин своєї важкої долі та пошуку винуватців. Методика дає змогу визначити високий, середній або низький рівень такого тяжіння. Інтернальність у сфері невдач, вербальна агресія та почуття провини по-різному відображають вплив екстра-, інтро- та імпульсивних нахилів особи. Відповідно до 2-бальної шкали показники інтернальності мали значення від 3 до 6 балів, а вербальної агресії та почуття провини – від 5 до 10. (Згідно з отриманим розподілом, ці значення було переведено в трирівневу шкалу, де 3 бали за інтернальністю означають низький рівень її вираження, 4 бали – середній, 5 і 6 – високий. Аналогічно на три рівні розподілено показники вербальної агресії та почуття провини: низький рівень – це 5 і 6 балів, середній – 7 і 8, високий – 9 і 10 балів.)

Ми припускали, що визначені цими методиками показники можуть бути придатними для опису зв'язків між схильністю респондентів надавати ваги звинувачувальним і самозвинувачувальним мотивам у їхньому оцінюванні явищ етнічного і міжетнічного характеру.

Друга частина анкети була різною в кожному з трьох варіантів. Вона містила дев'ять висловів, які показували оцінку відносин українців із сусідніми народами – євреями, поляками та росіянами, про історичні проблеми з якими громадяни України говорять найчастіше (зокрема за даними

імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет «Львівська політехніка», Національний університет водного господарства та природокористування (м. Рівне), Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича; Схід: Бердянський державний педагогічний університет, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро), Університет імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро), Запорізький національний університет, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Херсонський державний університет.

наших попередніх досліджень). Респонденти висловлювали свою згоду з кожним висловом за 5-бальною шкалою, тож респондент міг набрати від 9 до 45 балів.

Ці вислови було побудовано за зразком методики на ідентифікацію з усім людством [10], але переформульовано, по-перше, відповідно до оцінюваного явища, по-друге, згідно з трьома можливими напрямками оцінювання міжетнічних проблем: як екстрапунітивні щодо українців, «проукраїнські» (напр., «Я хочу, щоб євреї, поляки і росіяни визнавали авторитет українців»); інтропунітивні щодо українців, «антиукраїнські» («Я хочу, щоб українці активніше визнавали авторитет євреїв, поляків і росіян»); імпунітивні, нейтральні щодо всіх («Я хочу, щоб і українці, і євреї, і поляки, і росіяни активніше визнавали авторитет одні одних»).

Анкета містила й третю частину – з оцінюванням майбутнього України через п'ять років, проте її зміст служив виконанню іншого завдання і в цій статті його не розглянуто.

За першим варіантом анкети було опитано 293 особи (середній вік 20,3 року, особи жіночої статі становили 80,2 %, розподіл по регіонах виявився таким: Київ – 29 %, Центр – 22,2 %, Захід – 29,7 %, Схід – 19,1 %); за другим варіантом – 498 осіб (19,8 року, 81,5 %, 26,1 %, 25,9 %, 20,3 %, 27,7 %); за третім варіантом – 565 осіб (19,8 року, 81,9 %, 19,5 %, 27,4 %, 20,9 %, 32,2 %).

Для порівняння трьох вибірок за показниками методик із першої частини анкети було використано критерій U Манна – Вітні, який показав, що відмінності є незначущими ($p > .1$). Відтак зроблено висновок про вихідну психологічну подібність трьох груп.

Далі в межах кожної з вибірок ми визначили середні оцінки міжетнічних відносин, що їх

дали респонденти з низьким, середнім та високим рівнями за рисами, які нас цікавлять, – психологічним тяжінням до бідності, інтернальністю у сфері невдач, почуттям провини та вербальною агресією. Водночас за критерієм U Манна – Вітні було вираховано значущість відмінностей між показниками носіїв різних рівнів (табл.).

Уже навіть побіжний погляд на висвітлені відношення показує, що серед оцінюваних рис найбільш чутливим до оцінок міжетнічних відносин є почуття провини, а з-поміж типів спрямованості оцінок найсильніше пов'язаним із переліченими рисами є інтропунітивний. Тобто на передній план у досліджуваному контексті виступає проблема самозвинувачення, яка певним чином проєкується на / трансформується в позицію респондентів з етнічного питання.

Найвиразніше ця залежність простежується «на перехресті» інтропунітивних оцінок і почуття провини, що до певної міри можна трактувати як такий собі артефакт, що проявився в межах дослідження. Посилення особистого почуття провини спонукає особу активніше вдаватися до самозвинувачувальних оцінок щодо власної етнічної спільноти.

Аналогічні, хоч і дещо слабші, залежності були й у групі, яка оцінювала вислови екстрапунітивного змісту. Усупереч строго логічним засадам, згідно з якими посилення почуття провини мало б зумовлювати зниження тенденції до звинувачення інших спільнот, тут спостережено позитивні кореляції між цими двома показниками.

Більш логічним видається зв'язок у групі із заданою імпунітивною спрямованістю. Почуття провини підштовхує особу до уникання прямих звинувачень та вибору більш нейтральних і психологічно безпечних оцінок.

Таблиця. Оцінка міжетнічних відносин респондентами з різним рівнем досліджуваних психологічних рис

Психологічні риси	Рівні	Міжетнічні оцінки		
		екстрапунітивні	інтропунітивні	імпунітивні
Психологічне тяжіння до бідності	низький	29 (n = 80)	{ 25.3 (n = 131)	33.2 (n = 158)
	середній	{ 30 (n = 133)	{ 23 (n = 240)	33.3 (n = 280)
	високий	{ 27.3 (n = 80)	{ 24.7 (n = 127)	33.2 (n = 127)
Інтернальність у сфері невдач	низький	{ 26.9 (n = 51)	{ 23.3 (n = 71)	32.3 (n = 90)
	середній	{ 28.1 (n = 137)	{ 23.1 (n = 236)	33.1 (n = 260)
	високий	{ 31.1 (n = 105)	{ 25.4 (n = 191)	33.8 (n = 215)
Почуття провини	низький	{ 26 (n = 37)	{ 20.2 (n = 51)	{ 30.5 (n = 80)
	середній	{ 28.7 (n = 142)	{ 23.8 (n = 266)	{ 33.5 (n = 244)
	високий	{ 30.2 (n = 114)	{ 25.4 (n = 181)	{ 33.8 (n = 241)
Вербальна агресія	низький	27.2 (n = 53)	23.8 (n = 91)	33.3 (n = 100)
	середній	29.7 (n = 163)	24 (n = 267)	{ 32.8 (n = 317)
	високий	28.6 (n = 77)	24.2 (n = 140)	{ 34.1 (n = 148)

Примітки: {– $p < 0,05$, {– $p < 0,01$, {– $p < 0,000$

Інтернальність у сфері невдач виявилася пов'язаною як з екстрапунітивними (більш виразно), так і з інтропунітивними (менш явно) оцінками, але не далася взнаки у випадку імпульсивних оцінок.

Складніше склалися залежності між тяжінням до бідності і характером міжетнічних оцінок. Високому рівню тяжіння до бідності відповідає зниження екстрапунітивних тенденцій. Це нормально узгоджується з протилежною залежністю у випадку інтернальності у сфері невдач, адже схильність бути бідним сильніше властива носіям екстернального типу. Можна зробити висновок, що самостійна позиція впевненої в собі або навіть самовпевненої особи проявляється, зокрема, у схильності до звинувачень представників інших спільнот.

До інтропунітивних оцінок схиляються особи із середнім рівнем тяжіння до бідності. Можна припустити, що такий зв'язок почасти відображає позитивну властивість представників середнього класу, які більше здатні до об'єктивного самоаналізу порівняно з багатшими або біднішими громадянами.

Не виявлено ознак впливу тяжіння до бідності на рівень імпульсивних оцінок.

Найменше зв'язків з оцінками міжетнічних відносин зафіксовано щодо вербальної агресії. Єдина значуща кореляція відображає дещо дивну, суперечливу залежність між високим рівнем такої агресії і схильністю давати імпульсивні оцінки. Наскільки такий зв'язок не є випадковим, зможуть показати наступні дослідження.

Висновки. Почуття провини виявилось найбільш чутливим до оцінки міжетнічних відносин з-поміж досліджуваних психологічних рис. Водночас інтропунітивна спрямованість оцінок показала найсильніший зв'язок із досліджуваними рисами. Це дає підстави говорити про особливе значення проблеми самозвинувачення в психологічному змісті ставлення респондентів до міжетнічних відносин.

Почуття провини складно корелює зі спрямованістю міжетнічних оцінок. Залежно від контексту звинувачень воно, по-перше, «роз'яструє» самозвинувачувальні оцінки щодо власної етнічної спільноти; по-друге, посилює звинувачення на адресу інших етнічних груп; по-третє, підштовхує до уникання прямих звинувачень та вибору більш нейтральних і психологічно безпечних оцінок. Такі суперечливі прояви потребують дальших психологічних пояснень.

Список джерел

1. Борейчук І. О. Психологічні особливості проявів ксенофобії у студентів : дис. ... канд. психол. наук (доктор філософії) / Борейчук І. О. ; Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2018. – 368 с.
2. Васютинський В. О. Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – 2013. – Вип. 32(35). – С. 54–62.
3. Євтух В. Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект / Володимир Євтух // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 3–17.
4. Ларченко М. Л. Етнічні стереотипи та їх вплив на рівень національної толерантності [Електронний ресурс] / Ларченко М. Л. // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – 2011. – № 4(12). – С. 55–61. – Режим доступу: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/4156>. – Назва з екрана.
5. Підбережник Н. П. Проблеми публічного управління у багатоетнічному суспільстві [Електронний ресурс] / Н. П. Підбережник // Демократичне врядування : Науковий вісник. – 2017. – Вип. 18/19. – Режим доступу: <http://dv.lvivacademy.com/article/view/150932/>. – Назва з екрана.
6. Семенів Н. М. Управління етнічними конфліктами в міжетнічних взаєминах: особливості термінології та методології / Н. М. Семенів // Молодий вчений. – 2018. – № 10(62). – С. 25–29.
7. Сергієнко Н. П. Особливості формування міжетнічної толерантності студентів у процесі учбової діяльності [Електронний ресурс] / Н. П. Сергієнко, А. В. Дудолад // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2014. – Вип. 15. – С. 235–243. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pepr_2014_15_35. – Назва з екрана.
8. Стяжкіна О. В. Окупація в Донбасі: образи минулого поза контекстом метанаративів / Стяжкіна О. В. // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять : зб. наук. праць. – Київ : Пріоритети, 2012. – Вип. 4. – С. 100–114.
9. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – Москва : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 490 с.
10. McFarland S. All humanity is my ingroup: A measure and studies of identification with all humanity / S. McFarland, M. Webb, D. Brown // Journal of Personality and Social Psychology. – 2012. – Vol. 103(5). – P. 830–853. <https://doi.org/10.1037/a0028724>

References

1. Boreichuk, I. O. (2018). *Psykholohichni osoblyvosti proiaviv ksenofobii u studentiv* [Dissertation of the candidate of psychological sciences (doctor of philosophy), Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk] [in Ukrainian].
2. Vasyutynskyy, V. O. (2013). Questionnaire “Psychological inclination toward poverty”: methodological substantiation, development procedure, contents. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 32(35), 54–62. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nspp_2013_32_7 [in Ukrainian].
3. Yevtuh, V. (2006). Sotsiolohiia mizhetnichnogo konfliktu: teoretychni aspekt. *Politychni menedzhment*, 6, 3–17 [in Ukrainian].
4. Larchenko, M. L. (2011). Ethnic stereotypes and their impact on the level of national tolerance. *Visnyk NTUU “KPI”. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, 4(12), 55–61. <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/4156> [in Ukrainian].
5. Pidberezhnyk, N. (2017). Problems of public management in a multiethnic society. *Democratic governance*, 18/19. <http://dv.lvivacademy.com/article/view/150932/> [in Ukrainian].

6. Semeniv, N. M. (2018). Management of ethnic conflicts in inter-ethnic relations: peculiarities of terminology and methodology. *Young Scientist*, 10(62), 25–29. <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/10/6.pdf> [in Ukrainian].
7. Serhiienko, N. P., & Dudolad, A. V. (2014). Osoblyvosti formuvannia mizhetnichnoi tolerantnosti studentiv u protsesi uchbovoi diialnosti. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*, 15, 235–243. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2014_15_35 [in Ukrainian].
8. Stiazhkina, O. V. (2012). Okupatsiia v Donbasi: obrazy mynuloho poza kontekstom metanaratyviv. *Natsionalna pamiat: sotsiokulturnyi ta dukhovnyi vymiry. Natsionalna ta istorychna pamiat*, 4, 100–114. Kyiv: Priorityety [in Ukrainian].
9. Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manuilov, G. M. (2002). *Sotsialno-psikhologicheskaia diagnostika razvitiia lichnosti i malykh grupp*. Moscow: Izdatelstvo Instituta psikhoterapii [in Russian].
10. McFarland, S., Webb, M., & Brown, D. (2012). All humanity is my ingroup: A measure and studies of identification with all humanity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(5), 830–853. <https://doi.org/10.1037/a0028724>

V. Vasiutynskyi

A SENSE OF GUILT IN THE BLAMING CONTEXT OF THE ASSESSMENT OF INTERETHNIC RELATIONS

The article highlights the results of an empirical study aimed at updating the accusatory context of assessing the relations of Ukrainians with neighboring nations and shows the place in this process of sense of guilt compared to a number of other personal traits.

1,356 students in 26 universities from 19 cities of Ukraine were interviewed online.

The questionnaire was developed in three versions. The first part in all versions consisted of indicators of the sense of guilt, internality in the field of failure, psychological inclination towards poverty, and verbal aggression. The second part of the questionnaire had three versions, each of which contained nine statements that showed an assessment of Ukrainians' relations with neighboring nations. These statements were modelled on the measure for identification with all mankind (McFarland et al., 2012), but reformulated as extrapunitive regarding Ukrainians; intropunitive in relation to them; and impunitive, neutral to all.

Among the studied psychological traits, the sense of guilt was the most sensitive to the assessment of interethnic relations. The intropunitive orientation of the evaluations showed the strongest connection with the studied traits. Depending on the context of assessing the interethnic relations, the sense of guilt may lead to accusations of one's own ethnic community, or to accusations against other ethnic groups, or to avoiding direct accusations and choosing neutral assessments.

Internality in the area of failure has been positively associated with extrapunitive and intropunitive evaluations, but there has been no connection with impunitive evaluations. The high level of inclination towards poverty corresponds to a decrease in extrapunitive tendencies; on the other hand, middle-level people are inclined to intropunitive assessments. Verbal aggression has the lowest association with assessments of interethnic relations.

Keywords: sense of guilt, internality in the realm of failure, psychological inclination towards poverty, verbal aggression, assessment of interethnic relations, extrapunitive assessments, intropunitive assessments, impunitive assessments.

Матеріал надійшов 27.12.2020

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)